

ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՍԵՐՈ ԽԱՆՋԱԴՅԱՆԻ «ԿՈՍՏԻ ՔԵՌԻՆ»ՊԱՏՄՎԱԾՔԻ ՀԻՄՔՆ ՈՒ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ

Հոդվածը ներկայացվել է 15.10.2020 թ., գրախոսվել է 20.11.2020 թ.,
ընդունվել է տպագրության 01.12.2020 թ.

Հոդվածում քննության է առնվել Սերո Խանզադյանի՝1991 թ–ին մամուլում լույս տեսած և որևէ ժողովածուում չգեղարված «Կոստի քեռին» պատմվածքը, որում իրական դեպքերի ու բնավորությունների գեղարվեստականացմամբ հեղինակը հիանալի ներկայացրել է ստալինյան բռնի ժամանակները, երբ անհիմն մեղադրաքննիչի պատճառով անգամ մտերիմներին էին ուրանում հարազատներին: Այս ամենի միջով անցել է նաև հեղինակը, ճաշակել աքսորական կյանքի դառնությունները, ապրել մորն ու քույրերին կորցնելու սարսափը, և մինչև կյանքի վերջին օրը պայքարել այդ չարիքի դեմ: Մեր խնդիրն է եղել իրական կենսահանգամանքների հիմքով վերլուծել ընթերցողին քիչ հայտնի ուշագրավ ստեղծագործությունը՝ որոշ զուգահեռներ տանելով նաև «Հորս հետ և առանց հորս» ինքնակենսագրական վիպակի այն շերտերի հետ, որոնք կապվում են ստալինյան շրջանում գրողի ընտանիքին պատուհասած ստալինյան հալածանքների հետ: Հոդվածում կիրառել ենք կենսագրական, պատմական, վերլուծական ու համադրական մեթոդները:

Հիմնաբառեր՝ Կոստի քեռի, ստալինյան բռնություններ, աքսոր, հալածանք, ողբերգություն, վարժապետ, ստեղծագործական երևակայություն:

Գրականագիտության մեջ հաճախ Սերո Խանզադյանի ստեղծագործությունը դիտարկել են իբրև «գեղարվեստական փաստագրություն»՝ համոզված, որ Խանզադյանն իր ստեղծագործություններում արտացոլում է միայն իրականությունը՝

այդպիսով արժեզրկելով նրա գրական-գեղարվեստական մտածողությունը, իրական դեպքերից ու դեմքերից գեղարվեստական կատարյալ իրադարձություններ ու տիպական կերպարներ կերտելու նրա մեծ տաղանդը: Այո, Խանզադյանն իր ստեղծագործությունների համար ընտրել է իրական դեպքեր ու իրական անձնավորություններ, սակայն հեղինակը, ազատություն տալով ստեղծագործական երևակայությանը, փոփոխություն է մտցնում դեպքերի ընթացքի մեջ, դրանք հարմարեցնում միջավայրին: Իսկ նախատիպերի ընտրությունն առավել ևս պատահական չէր կարող լինել. դրանք իրենց ներքին էությամբ, բնավորության ու մարդկային խառնվածքով պետք է համապատասխանեին ստեղծվելիք գրական կերպարներին: Եթե զուգահեռ ընթերցենք 1986 թ.-ին լույս տեսած «Հորս հետ և առանց հորս» ինքնակենսագրական վիպակի «Մեր աշխարհի գույները» հատվածը և «Սյունիք» մարզային թերթում առաջին անգամ 1991 թ.-ի փետրվարի 1-ին լույս տեսած «Կոստի քեռին» պատմվածքը (պատմվածքը գրվել է դեռևս 1937 թ.-ի նոյեմբերին Աշխաբադում, ուր փախել էր Չեկայի ձեռքից, այսինքն՝ պատմվածքի իրական դեպքերից ընդամենը երեք-չորս տարի հետո, սակայն տպագրվել է կես դար անց), որի ձեռագիր տարբերակը նույն թվականի Ամանորին հեղինակը հանձնել էր Էդուարդ Զոհրաբյանին, վերևում ասվածը կտեղափոխվի իրական հողի վրա, կնկատենք, թե իրականությունն ինչպես է ձեռք բերում գեղարվեստական տարազ:

Այսպես՝ «Այս տարվա դեկտեմբերի երեքին լրանալու է տասնիննս: Հայրս ասում է՝ անմեղ, երազող հասակ է դա: Մայրս գոհ է, ուսուցիչ եմ ... Հունիսին մեզ ուսուցչի վկայական տվին: Մեզ կանչեցին լուսբաժին՝ աշխատանքի նշանակելու ... Ինձ առաջարկեցին հեռավոր Տաթև գյուղի յոթնամյա դպրոցը: Երբ խնդրեցի ինձ մեր գյուղում թողնել, վրաս քրքջացին:

— Էդ էր պակաս ... Դու պիտի ուրիշ գյուղ գնաս: Վերջ»³¹¹: Իսկ «Կոստի քեռին» պատմվածքում հին օրերի հուշին խառնվում է նաև ժամանակի «պարտադիր» դարձած օրենքներից մեկի հանդեպ քամահրական վերաբերմունքը. «— Էյ, էյ ... Դու մեր երկրում ծավալված պարտադիր ուսմանը դեմ ես: Էյ, էյ ...»³¹²:

Ինքնակենսագրական վիպակի և իրական հիմք ունեցող պատմվածքի ընդհանրությունները «հերոսների» նույն տարիքն ունենալով կամ բերանը նույն հրամանով փակելով չի ավարտվում:

Ծայրաստիճան հուզիչ է «սովից լղարած գյուղի», ասել է թե՛ ողջ երկրի նկարագիրը մեկ-երկու բնորոշ համեմատությամբ, մակդիրով, փոխաբերությամբ ներկայացնելը: «Հենց որ Ակներ աղբյուրի մոտից մտա գյուղ, իսկույն ամաչեցի նրա հառաչող աղքատությունից: Է, կասեր հանգուցյալ տատս՝ ինչ գյուղ է, մի որձակի բեռնես՝ կտանի:

Այստեղ ես իմացա, որ աղքատությունն էլ հոտ ունի: Չեմ կարող ասել, թե ինչից է մխում այդ հոտը՝ սովից մեռած մանկան վերջին շնչից, թե՛ կոլխոզի դատարկ

³¹¹ Խանզադյան Ս., Հորս հետ և առանց հորս (Ինքնակենսագրական վիպակ), Ե., Սովետական գրող, 1986, էջ 208:

³¹² Զոհրաբյան Է., Լեռնային լեզենդ, Ե., «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ», 2007, էջ 20:

ամբարների խոնավությունից»³¹³, իսկ վիպակում՝ «Մի ահեղ թշվառություն մոնչաց երեսս ի վեր: Աղքատության հոտերն ու ճիչերը լցվում են ձորը»³¹⁴: Գյուղի խեղճուկ-րակության խորհրդանիշն է Կոստի քեռին՝ վաթսունն անց, անշնորհք կարկատված շորերով, մաշված տրեխներով, այրված բոքոնի նման դեմքով, կիսաստված, կիսակենդան, կիսատ-պոատ այդ մարդը: Նրա ու վարժապետի մտերմությունը սկսվում է ճաքճաք սեղանի շուրջ՝ վարժապետի բերած ուտելիքով, շարունակվում քաղաքից պարբերաբար Կոստի քեռու համար բերվող նվերներով՝ բլուզ, հալավ-ոտաշոր, գուլպա, սապոգ, Կոստի քեռու օրինանքներով՝ «Հարյուր տարվա կյանք ունենաս, որդիս: Ծլես, ծաղկես: ... Օրհնվես, վարժապետ: Աջ գնաս աջվես, ձախ գնաս՝ էլի աջվես: — Աշխարհս քեզ լինի, որդիս ...»³¹⁵:

«Կոստի քեռին» պատմվածքում Խանգաղյանը լեզվական պատկերավորման տարբեր միջոցներով ոչ միայն հրաշալի ներկայացնում է ստալինյան ժամանակների գյուղը, այլ նաև վախվորած, խեղճուկրակ, ձայնագուրկ կամ ըստ պահի անհրաժեշտության բարձր ծղրտացող գյուղացուն: Կոստի քեռու հետ հենց առաջին ծանոթության ժամանակ հեղինակ-վարժապետը ուշադրություն է դարձնում նրա ադամախնձորին, որի հիմնական դերը նաև տղամարդու ձայնալարերը պաշտպանելն է, իսկ Կոստի քեռու ադամախնձորը «մերթ գնում-կորչում է սաստիկ լղար կրծքի, ոչ՝ փորի մեջ, մեկ էլ, ըհը, ցցվում, դեմ է առնում ծնոտին: Ճահճում խրվող-ելնող գորտ է այդ գնացող-եկող կրճակկլորը: ... Կոստի քեռու ձայնը մարեց: Ադամախնձորը գնաց կորավ փորի մեջ: Ետ չի գալիս ճահճի ցեխն ընկած քարի պես: Կոստի քեռին կապտեց: Կապտեց՝ ջրից հանած մեռել ...»³¹⁶: Պատմվածքի սկզբնամասում գետեղված Կոստի քեռու ադամախնձորի պատկերավոր նկարագրությունները, ցավոք, այն ժամանակների մարդկանց մեծ մասի հեղհեղուկության, վախվորածության, սեփական մտքերից անգամ վախենալու, ուր է թե՛ արտահայտելու մասին է: Սուր ու սպանիչ է հեղինակի խոսքը, բայց միևնույն ժամանակ տխուր ու ողբերգական... Իսկ վերջում, երբ վարժապետին ժողովի ժամանակ մեղադրում են իբրև ժողովրդի թշնամի, այդ նույն խրվող-ելնող ադամախնձորով Կոստի քեռին է «Մահ մեր երջանիկ կյանքը խանգարողին» գոռում:

Երկու ստեղծագործության կենսահիմքի զուգահեռ քննությունից նկատում ենք նաև, որ մեկը մյուսի շարունակությունն է կամ, օրինակ, պատմվածքում արված բնորոշ համեմատության կամ նկարագրի հիմքը գտնում ենք վիպակում, ինչպես՝ «Ինչպե՞ս թե եկել եմ, ... մեր խրճիթը, խանձված մորս ու ահից ցնցվող հորս թողել-եկել եմ»³¹⁷: Վիպակում արդեն Խանգաղյանը ցավով ներկայացնում է մի փոքրիկ ու ծանր միջադեպ, և պարզ է դառնում, թե պատերազմի բովով անցած մարդն ինչպես է գլուխ խոնարհում կեղծ, շինծու գաղափարախոսություններ կրողների առջև.

³¹³ Զոհրաբյան Է., Լեռնային լեզենդ, Ե., 2007, էջ 21:

³¹⁴ Խանգաղյան Ս., Հորս հետ և առանց հորս, Ե., 1986, էջ 221:

³¹⁵ Զոհրաբյան Է., Լեռնային լեզենդ, Ե., 2007, էջ 22, 23, 24:

³¹⁶ Նույն տեղը, էջ 21:

³¹⁷ Նույն տեղը, էջ 20:

«Մեզ՝ ավարտածներիս տարան Բաքու՝ էքսկուրսիա: Հայրս լուսբաժնի վարիչին ասաց, թե լավ կլինի տղաներին տանք Երևան: Վարիչը չարությամբ նայեց հորս:

— Ի՞նչ է,— ասաց նա,— դուք դեմ եք ազգերի եղբայրությանը:

— Ներողություն,— հայրս հանեց գլխարկը:— Ախր ես...

Ցավեցի հորս համար, որ գլխարկ հանեց մի ճախլիկ սնապարծի առաջ: Այն գլուխը, որ պատերազմներում երբեք չէր խոնարհվել, միայն հաղթանակի պսակ է կրել, այժմ խոնարհվում է մի ակնոցավոր վարժապետի առաջ»³¹⁸:

Այսպես անցնում են օրեր, ամիսներ, մինչև մի օր գյուղի ակումբում կուսակցական ու կոմսոմոլի դռնփակ ժողով է գումարվում, և ... վարժապետը, գյուղի ժողովրդի բարեկամ վարժապետը հայտարարվում է «դաշնակ-տրոցկիստ, թափթփուկ, ժողովրդի թաքնված թշնամի ...»: Եվ առաջին մարդը, որ վայրկենապես լքում է ապշահար վարժապետին, բռունցք թափահարում նրա վրա, Կոստի քեռին է:

Պատմվածքում տասնիննամյա երիտասարդը ցնցված է, սարսափած: Տարիներ հետո, երբ խառն ու խառնակ տարիներին աքսորում են նաև Խանզադյանի մորն ու երկու քրոջը, արդեն հասուն, պատերազմում հաղթած որդին ընկնում է իրավաբանների ու դատախազների դռները, նրանց դեմ տալիս շքանշանները, մեդալները, շնորհակալագրերը, նախատինքի խոսքեր ասում պատերազմում քաջաբար տղաներ ծնած մորն աքսորելու համար և կրկին ցնցվում, սարսափում, երբ դատախազի տեղակալը ցույց է տալիս այն բոլոր հարցերի պատասխանները, որոնց գրողի ծննդավայրում տվել էին միայն «ոչ» պատասխանը: Այսինքն՝ Վարդանուշ մայրիկը զինվորական որդիներ չուներ, բանակում ծառայած կամ զոհված, պատերազմին մասնակցած բարեկամ-հարազատ չուներ: «Դուք վիրավորվեցեք ձեր այն հայրենակիցներից, ովքեր դրել են ճակատագրական «ոչ»-երը»:

Սերո Խանզադյանը գրվածքներում, հարցազրույցներում, «Հորս հետ և առանց հորս» ինքնակենսագրական վիպակում թեկուզ թեթև ակնարկով չի նշում այն կոստիքեռիներին, որոնք դրել են այդ «ճակատագրական «ոչ»-երը», սակայն փոքրիկ գյուղաքաղաքն այդպիսի «գաղտնիքը» երկար պահել չէր կարող: Միգուցե գրողի ընտանիքն իմացել է՝ ովքեր են նման ստոր քայլեր արել, միգուցե իրենք էլ ժամանակին թև ու թիկունք են եղել նրանց, ինչպես վարժապետը՝ Կոստի քեռուն, պարզապես չեն բարձրաձայնել: Վստահ ենք, որ տարիներ հետո թեկուզ իրենց զավակները Կոստի քեռու կերպարում ճանաչել են իրենց, ամաչել կերած հացի, նվեր ստացած կոստյումի, սապոգի համար:

Դժվար է ժամանակի հեռավորությունից փորձել համարձակության ու ազնվության նժարին դնել Ստալինի դժոխային ժամանակներում գոյատևած մարդկանց արարքներն ու խոսքերը: Դա ողջ Խորհրդային միության համար արհավիրքի ժամանակահատված էր, երբ քո ու ընտանիքիդ անվտանգությունն ապահովելու համար ստիպված զրպարտանքի խոսքեր պիտի հնչեցնեիր հարա-

³¹⁸ Խանզադյան Ա., Հորս հետ և առանց հորս, Ե., 1986, էջ 209:

գատիդ հասցեին, երբ պետք է դավաճանների ընկերոջդ հետ կիսած սուրբ հացը: Ստալինի ստոր քաղաքականության հետևանքով շատ-շատերը ազգի դավաճան, նացիոնալիստ պիտակավորմամբ արքայազնից իրենց բնօրրանից: Հայաստանի մեծ ու փոքր քաղաքներում, գյուղերում դահիճ Բերիայի հայ թիկնապահներն ի կատար էին ածում «չեչոտ, նեղճակատ կինտոյի» հրամանները: 1988 թ.-ին Է. Զոհրաբյանի և Ս. Խանզադյանի միջև տեղի ունեցած հարցազրույցի³¹⁹ ընթացքում («Այո՛, դա չպետք է կրկնվի» խորագրով) Խանզադյանը հիշում է այդպիսի մի թիկնապահ-վիշապի՝ ինչ-որ Արամ Հարությունյանի. «Նա ... հաճախ էր ասպետորեն ճեմում Գորիսի փողոցներում: Մենք, հատկապես պատանիներս, հմայված էինք նրանով: Այդպես հմայված են նապաստակի ձագերը ոսկեթագ և չնաշխարհիկ գույներով վիշապ օձից: Այս չեկիստը քայլում էր դանդաղ, գլուխը բարձր: Նրան հետևում էին մանր-մունր վիշապիկներ, և եթե նա հայացքը թեքում էր դեպի տուն շինող կամ հող մշակող անմեղ մարդու, ապա այդ մարդը նույն գիշեր կուլ էր գնում նրա վիշապային երախին: Նա դարձավ Հայաստանի դատախազ, և մեր բանտերը լվեցին անհամար անմեղ մարդկանցով: Հրազդան գետը կարմրեց Բակունցի, Չարենցի, նաև՝ հորս արյունով»³²⁰: Իսկ հոր մահվան լուրը Խանզադյանն առել էր Միջին Ասիայում՝ Աշխաբադում, որտեղ ութ ամիս անտուն թափառական էր, որտեղ փախել էր 1937-ին Տաթև գյուղից՝ որպես «իդի-ոլոգիապես անհնազանդ էլեմենտ» և հենց այդ ժամանակ էլ գրել «Կոստի քեռին» պատմվածքը:

Պետք է նկատել նաև, որ Խանզադյանը չի ատում խեղճուկրակ կոստիքեռիներին, որոնք շաղինքոտ բեղերով, գայլ դարձած երախով փառաբանում են իրենց «երջանիկ» կյանքը, «միայն թե, անկեղծորեն ասած, զարմանում եմ, թե 30-40- ական թվականներին մեր սերունդը, նաև մեր ավագ սերունդը ինչպես էր ոչխարի հնազանդությամբ հնազանդվում գայլին: Ստալինի քաղաքականության նպատակը մեկն էր՝ ահ ու սարսափ տարածել. «Ժողովրդի թշնամի» պիտակի տակ գիտնական ու հողագործ, գրող ու զորավար ոչնչացնելով, պահպանել իր արյունոտ գահը, կուռքի պաշտամունք ստեղծել իր անձի շուրջը»³²¹:

Դառնալով ստալինյան հրեշավոր քաղաքականության զոհը՝ Խանզադյանը մշտապես անհաշտ պայքարի մեջ է եղել չարի ու արհավիրքի «թիկնապահներին», ստոր ու դավաճան ուժերի դեմ: Պատահականություն էր, թե նախախնամություն, որ գրողն իր անտիպ «Կոստի քեռին» հենց 1991 թվականին՝ Ամանորի շեմին հանձնեց տպագրության՝ այդպիսով փորձելով կանխել սահմուկեցուցիչ օրերի և թեկուզ ժամանակի հարկադրանքով դավաճան դարձած մարդկանց վերադարձը:

³¹⁹ Հոդվածը տպագրվել է 1988 թ., «Գրական թերթ»-ում, որը շատ տարիներ հետո՝ 2007-ին, Է. Զոհրաբյանը վերատպում է իր «Հայրենի լեզենդ» գրքում:

³²⁰ Զոհրաբյան Է., Լեռնային լեզենդ, Ե., 2007, էջ 115:

³²¹ Նույն տեղը, էջ 110:

СТАЛИНСКИЕ ГОНЕНИЯ И ОСНОВА ПОВЕСТИ СЕРО ХАНЗАДЯНА «ДЯДЯ КОСТИ» И МОТИВЫ НАПИСАНИЯ

ЛИЛИТ ТУНЯН

В статье была рассмотрена повесть Серо Ханзадяна «Дядя Кости» опубликованная в прессе в 1991 году и не включенный в ни каком сборнике, в котором автор прекрасно изобразил сталинские диктаторские времена, когда даже близкие отрицали своих родственников из за безосновательных обвинений. Автор тоже прошел через все это, вкусил горечь жизни в изгании, пережил ужас потери матери и сестер и боролся с этим злом до последнего дня своей жизни. Наша задача состояла в том, чтобы проанализировать на основе реальных жизненных обстоятельстве это замечательное малоизвестное читателю прозведение, проведя некоторые параллели с отрывками из автобиографического романа «С отцом и без отца», которые связаны со сталинскими гонениями на семью писателя в сталинский период. В статье использовались биографические, исторические, аналитические сравнительные методы.

Ключевые слова: *Дядя Кости, сталинские, гонения, изгание, трагедия, учитель, творческое воображение.*

STALIN'S PERSECUTIONS AND THE BASIS OF SERO KHANZADYAN'S STORY "UNCLE KOSTYA" AND THE MOTIVES FOR WRITING

LILIT TUNYAN

The article was considered on Sero Khanzadyan's story "Uncle Kosti" published in 1991 and not included in any collection, in which the author perfectly portrayed the Stalinist dictatorial times, when even relatives denied their relatives because of baseless accusations. The author also went through all this, tasted the bitterness of life in exile, lived through the horror of losing his mother and sisters, and fought against that evil until the last day of his life. In the article, we also examined the autobiographical novel "With and Without Father". We used biographical, analytical comparative methods in the article.

Key words: *Uncle Kosti, Stalinist, exile, persecution, tragedy, teacher, creative imagination.*

